

Дмитро СЕМКО
(Київ, Україна)

**Листування Лазаря Барановича
з козацькою старшиною як джерело
до історії Гетьманщини
другої половини XVII століття**

Листування Лазаря Барановича з гетьманами та козацькою старшиною висвітлює різні аспекти життя українського суспільства другої половини XVII століття. Значення епістолярної спадщини чернігівського архієпископа пояснюється, в першу чергу, тим становищем, яке він займав в тогочасному українському суспільстві. Лазар Баранович тривалий час був практично єдиним православним ієрархом на Лівобережжі. Очолюючи Чернігівську єпархію протягом 35 років та майже двадцять років будучи місцєблюстителем Київської митрополії, він брав участь у більшості значущих подій тогочасного політичного, суспільного, церковного та культурного життя Гетьманщини. Відповідно його вплив був значним, а контакти з старшиною інтенсивні. Певне уявлення про ці контакти дають збережені листи архієпископа Лазаря до представників козацької старшини та листи до нього. Адресатами та кореспондентами Барановича виступали гетьмани Юрій Хмельницький, Іван Брюховецький, Дем'ян Многогрішний, Іван Самойлович, Петро Дорошенко, Іван Мазєпа, Стародубський полковник Петро Рославець, генеральний суддя Війська запорізького Іван Домонтович, наказний гетьман Петро Забіла.

Епістолярна спадщина Лазаря Барановича не була об'єктом спеціального дослідження, проте протягом XIX ст. листи Барановича використовувалися переважно літературознавцями М.Ф. Сумцовим, П.М. Поповим, В.М. Перетцем. Епістолярії Барановича, як і інших представників Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку, регулярно публікувалися в “Черниговских епархиальных известиях”, “Актах, относящихся к истории Южной и Западной России”, “Архиве Юго-Западной России”, “Киевской старине”, а в 1865 році були

видані окремою книгою. [3] Це видання було здійснене Чернігівським архієпископом Філаретом (Гумілевським), а переклад польськомовних листів зробив протоієрей Андрій Страдомський.

Питання, які піднімаються у листах, різні – від обговорення зовнішньополітичних проблем, та відновлення православної ієрархії на Лівобережжі до вирішення побутових справ та майнових конфліктів.

Однією з найважливіших проблем, яка стояла перед православним духовенством в Гетьманщині було відновлення ієрархічної структури православної церкви. Чернігівський архієпископ доклав до вирішення цієї проблеми чимало зусиль. Зокрема, лист Лазаря Барановича до Юрія Хмельницького, датований 1657 роком, стосується питання обрання київського митрополита (після померлого 13 квітня 1657 року Сильвестра Косова). Баранович сповіщає Хмельницького, що рада призначена на 1 жовтня і запрошує гетьмана взяти участь в обранні митрополита. [3, с.5-6] Цьому ж питанню присвячений лист Лазаря Барановича до єпископа львівського Арсенія Желіборського, в якому Баранович сповіщає, що обрання київського митрополита перенесене на 6 листопада 1657 року. Він, зокрема, пише: “Уже три срока проволокли мы, не по какой либо другой причине, как только по отсутствию вашей милости, и еще по тому, что не получили от вас ни йоты, тогда как писали к вам несколько раз через разных лиц. Велия пропасть утвердилась между нами и вами: ни мы к вам, ни вы к нам, не имеем безопасного проезда. Недавно отправил я посла своего с письмом к в. преосвященству; но он не мог пробраться сквозь польское солдатство. Кафедра и до сих пор еще пуста – без пастыря. Вельможный г. гетман был 18 октября на избрании в Софии. По общему совету г. гетмана, гг. полковников и всего духовенства, отложили избрание до 6 ноября. На это число благоволите в. преосвященство пожаловать; усердно просим вас, как первого члена церкви”. [3, с.6] Принагідно зауважимо, що рада декілька разів відкладалася як внаслідок відсутності більшості православних ієрархів, що мешкали на території Правобережжя і не могли вчасно потрапити на раду, так і внаслідок позиції російського воєводи Бутурліна, який намагався змусити українських ієрархів збиратися на собор лише після дозволу царя і благословення Московського патріарха. Врешті Баранович провів собор всупереч волі російських властей, і посприяв обранню на Київського митрополита Дионісія Балабана.

Листування Лазаря Барановича з Юрієм Хмельницьким не припинилося і після того, як Хмельницького було усунуто від влади. У

1662 році Баранович пише до Юрія Хмельницького, який на той час вже прийняв чернече ім'я Гедеона і перебував в Корсунському монастирі, (постриг Юрія здійснив Дионісій Балабан, митрополит Київський, а ігуменом в Корсунському монастирі в той час був Феодосій Углицький), але привід для написання цього листа вже зовсім інший – Баранович намагається підтримати Хмельницького, який важко переживав зміну свого суспільного становища. Баранович пише: “Дивный Бог, сверх ожидания, совершил чудо над вашим преподобием, – призвал вас от брани к власянице, от шишака к капишону, от сабли и лука к молитве Господней, от булавы к посоху монашескому, от поля бранного к келье, от стрел смертельных к книге жизни”. [3, с.6-7]

Після смерті митрополита Дионісія Балабана у 1663 році питання обрання київського митрополита знову стає актуальним. В листі до наказного гетьмана Якіма Сомка, Баранович висловлює жаль з приводу смерті митрополита, а також сповіщає гетьмана про те, що до нього з військовими клейнодами цар направив князя Данила Великогагіна. [3, с.8] В листі від 16 червня 1663 р. Баранович знову прохає Якіма Сомка клопотатися перед царем про обрання київського митрополита і зазначає, між іншим, що пропозицію печерського архімандрита (І. Гізеля) з братією про місцєблюститєльство митрополії київської прийняти не може, посилаючись на слабкість здоров'я, а також мотивуючи це тим, що під час попереднього місцєблюститєльства вимушений був виконувати ці обов'язки за рахунок коштів Чернігівської єпархії. [3, с.11]

У 1665 році Баранович направив кілька листів гетьману Івану Брюховецькому. Баранович перебував у складних стосунках з Брюховецьким, які вилилися у тривалий майновий конфлікт, що стосувався маєтностей Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. Єпископ висловлює сум з приводу того, що гетьман забрав частину маєтностей Чернігівської єпархії, зокрема Спаські озера та млин на р. Сержі, які були надані владиці попередниками Брюховецького. В іншому листі Баранович просить гетьмана пробачити борг Новгород-Сіверського війта та мешканців. [3, с.19-20]

Зовсім інший характер мали стосунки архієпископа з наступником Брюховецького Дем'яном Многогрішним. Останній був в певному сенсі креатурою Барановича, який доклав багато зусиль для його обрання і відповідно розраховував на певні дивіденди з цього. Листування Лазаря Барановича з Дем'яном Многогрішним стосувалося,

передусім, питань політичних. Ще будучи наказним гетьманом, Многогрішний в листі від 26 вересня 1668 року сповіщає Барановича, що якщо цар залишить Військо запорізьке при колишніх вольностях, то вони згодні залишитися підданими Росії, але з тим, щоб царські військові залоги були виведені з українських міст. До речі, в цьому ж листі Многогрішний називає причини виступу Брюховецького. Він, зокрема, пише: "...а то учинилося от насилля воевод и вольностей войска запорожского унятием". [1, с.64-68]

10 жовтня 1669 року Многогрішний в листі до архієпископа сповіщає останнього про перемогу над загоном полковника Гамалії з татарами, а також висловлює жаль, що не отримує від царських ратних людей обіцяної допомоги. 24 жовтня 1669 року гетьман знову пише до Барановича, висловлюючи жаль з приводу відсутності допомоги з Москви. Він пише: "... как вижу, нас на то пустили: пусть жеги собою губятся. Бог толко видит, какогo прилагая есьм радения прилежно, чтобы я сей край успокоил и под высокодержавную руку его царского пресветлого величества приклонил; толко как вижу, сами того их милости не желают господа бояре" [1, с.101-102]. В листопаді 1669 року Многогрішний листується з архієпископом майже кожного тижня. Він сповіщає Барановича про запрошення польськими комісарами гетьманів обох боків Дніпра на сейм до польського короля, а потім на комісію до Києва та про інші події політичного життя Гетьманщини.

Про активну участь Лазаря Барановича у питаннях політичних свідчать і грамоти Івана Самойловича до царів Олексія Михайловича та Федра Олексійовича, в яких гетьман сповіщає про зустрічі з Барановичем та позиції архієпископа в деяких політичних питаннях, зокрема щодо відмови польським послам в їх пропозиціях, а також про справедливість скарги Лазаря Барановича на протопопа Семена Адамовича.

Зауважимо, що в цей же час Лазар Баранович листується і з гетьманом Правобережної України Петром Дорошенком, намагаючись привернути його на бік російського царя, вбачаючи в цьому значно меншу шкоду для України, ніж союз з Портою та татарами, до якого схилився правобережний гетьман. Баранович пише: "Под турком быть яко грехом тяжкая и патриархом беда, так и нам не великая была бы отрада ... На сие дело да воздвигнет Бог силу войска запорозского". [3, с.71] Баранович клопотався про звільнення з московського полону брата Петра Дорошенка і ця справа успішно завершилася. 17 квітня

1669 року Дорошенко направив листа до Барановича, в якому висловлював владі подяку за клопотання перед царем про звільнення з московського полону брата Григорія [2, с.151-152]. Ще одну спробу відмовити Дорошенка від союзу с Портою Баранович зробив в листопаді 1675 року, направивши гетьману листа, в якому сповістив, що російський цар та лівобережний гетьман Іван Самойлович обіцяють Дорошенкові всілякі милості, гарантом яких мав виступати Баранович [3, с.206-207].

Листування чернігівського архієпископа з козацькою старшиною стосувалося не тільки політичних а й суто господарських справ. Частина листів присвячена вирішенню майнових конфліктів. Зокрема, не зважаючи на те, що в перші роки правління гетьмана Івана Самойловича Лазар Баранович брав активну участь у політичному житті, його лист до гетьмана, датований 1672 роком, стосується вирішення майнового конфлікту, який виник між козаком Марком Лящинським та архієпископом за право володіння млином на річці Ромі, а також скарги козака Василя Потапенка на владу, який привласнив половину доходів з сучодольського млина на річці Локні. [3, с.187-189]

Важливою складовою культурного розвитку Гетьманщини у другій половині XVII століття була діяльність друкарні у Новгороді-Сіверському, яка згодом була переведена до Чернігова. Організатором друкарні виступив Лазар Баранович, її відкриття відбулося 1674 року в Спасо-Преображенському монастирі у Новгороді-Сіверському. В друкарні видавалися різні за змістом і жанром книги. Серед відомого нині 21 видання, здійсненого у Новгороді-Сіверському за чотири роки існування друкарні були як чудово оздоблені Псалтир 1675 р. та Анфологійон 1678р., так і невеличкі навчальні посібники, кириличні та латинські “граматики”. Але головним чином в Новгороді-Сіверському друкувалися твори Лазаря Барановича, Іоаннікія Галятовського, Олександра Бучинського та Дмитра Туптала. [4, с.267-271] Після переведення у 1680р. друкарні з Новгорода-Сіверського до Троїцько-Іллінського монастиря у Чернігів видавництво продовжувалося. За життя Барановича у Чернігові було надруковано не менше, ніж 33 видання, серед яких 19-твори тогочасних українських авторів, серед яких полемічні трактати, панегірики, морально-повчальні вірші, збірники проповідей. Пройшло майже п’ятнадцять років від заснування друкарні і архієпископ був вимушений звернутися до гетьмана про допомогу у вирішенні майнового конфлікту з друкарем Семеном Ялин-

ським. Саме цьому присвячений лист Барановича до Івана Мазепи від 7 лютого 1689 року. В ньому Баранович детально описує процес створення друкарні у Новгороді-Сіверському, а згодом у Чернігові і свої стосунки з друкарем Семеном Ялинським (з яким Баранович перебував у довготривалому майновому конфлікті). Лист є відповіддю Барановича на скаргу Ялинського гетьманові і містить багато цінних відомостей про діяльність друкарні. Зокрема, архієпископ пише: "... На початку бо тых заводов друкарских далем ему тысячей чтиры, за що он оферовался нам и друкарню выставити и тим же коштом книги прац нашей, зовемые Трубы, на свет подати, а то ся иначе стало, кгда он п. Ялинский негда в кунште друкарском не бувавши, стал по Вилнах ездити учиться и способ друкарский шукати". [З, с. 242-246] Далі архієпископ детально перераховує умови домовленості між ним та Ялинським, а також ту шкоду, яку завдав Ялинський друкарні та майну архієпископа. Причиною усунення Ялинського Баранович називає недбальство та низьку професійну підготовку друкаря. Проте, навіть не зважаючи на заподіяну шкоду, Баранович готовий був взяти Ялинського назад до друкарні, що свідчить, на нашу думку, про нестачу кваліфікованих друкарів.

Наведені в даній публікації приклади не висчерпують всіх аспектів політичного, господарського та культурного життя Гетьманщини другої половини XVII століття, які знайшли своє відображення в листуванні чернігівського архієпископа Лазаря Барановича з українськими гетьманами та козацькою старшиною. Комплексне ж дослідження епістолярної спадщини чернігівських учених ченців, дозволить, на нашу думку, більш ґрунтовно дослідити різні складові життя українського суспільства другої половини XVII століття.

Джерела та література:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Т. VII. – СПб., 1872.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Т. VIII. – СПб., 1875.
3. Баранович Лазар. Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. Издание второе. – Чернигов, 1865.
4. Клепиков С.А. Издания новгород-северской типографии и ложно-черниговские издания 1674–1679 годов. // Книга . Иссл. и мат., сб. 8, 1963. – С. 255–278.

Дмитро СЕМКО (Київ, Україна) Листування Лазаря Барановича з козацькою старшиною як джерело до історії Гетьманщини другої половини XVII століття.

Стаття присвячена листуванню Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича з українськими гетьманами та козацькою старшиною. Листування висвітлює різні аспекти життя українського суспільства другої половини ХУІІ ст. – церковні, політичні, господарські, культурні.

Ключові слова: Лазарь Баранович, козацька старшина, епістолярна спадщина, гетьмани, друкарство.

Дмитрий СЕМКО (Киев, Украина) Переписка Лазаря Барановича с козацкой старшиной как источник по истории Гетьманщины второй половины XVII столетия.

Статья посвящена переписке Черниговского архиепископа Лазаря Барановича с украинскими гетманами и козацкой старшиной. Переписка освящает различные аспекты жизни украинского общества второй половины ХУІІ века – церковные, политические, хозяйственные, культурные.

Ключевые слова: Лазарь Баранович, козацкая старшина, эпистолярное наследие, гетманы, книгопечатание.

Dmitro Semko (Kiev, Ukraine) Correspondence Lazarus Baranovych of Cossack leaders as a source for the history Hetmanate second half of XVII century.

The article is devoted to the correspondence of Chernigov Archbishop Lazarus Baranovych with the Ukrainian Cossack hetman and Cossack sergeants. Correspondence sanctifies various aspects of the life of Ukrainian society of the second half 17 century – religious, political, economic, cultural.

Key words: Lazarus Baranovich, Cossack sergeant, epistolary heritage, Hetman, typography.